

О. М. Литвинов

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНИЙ ВЕКТОР У МЕХАНІЗМІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ФАКТОРИ, ЩО ЙОГО ОБУМОВЛЮЮТЬ

На сучасному етапі державотворення в Україні значна суспільна увага приділяється питанням, пов'язаним із криміногенною ситуацією в державі, станом протидії злочинності, запобіганням криміналізації суспільства та нейтралізацію негативних тенденцій цього процесу. Тут йдеться, насамперед, про проблеми екстраординарного характеру, які безпосередньо співвідносяться із питаннями національної безпеки України, безпеки її громадян, захисту конституційних прав і свобод людини, законності і правопорядку в державі. У цьому контексті особливою гострото набуває проблема профілактичних дій, яка на сьогодні перебуває у стадії складних, суперечливих за своїм змістом та неоднозначних за наслідками процесів організаційного реформування, докорінної зміни суспільних відносин, що її супроводжують. Тому забезпечення внутрішньої стабільності, правопорядку і законності у системі та механізми цих дій набуло доленосного значення, бо на цьому і ґрунтується національна безпека нашої держави.

Причин ускладнення та загострення криміногенної ситуації в Україні чимало. По-перше, вони полягають в наших економічних, соціальних негараздах, у низьких темпах реформування суспільства, суб'єктивному гальмуванні цього процесу. По-друге, це пов'язано з недостатньою (а подекуди й зовсім низькою) ефективністю роботи правоохоронних структур, центральних, місцевих органів влади та місцевого самоврядування. Це значною мірою пояснюється тим, що правоохоронна діяльність переважно орієнтована на розкриття та розслідування вже скоєних злочинів, а не на їх запобігання за допомогою впливу на причини та умови злочинів. По-третє, у відсутності належної, а головне – системної роботи в межах окремих напрямків. Вагомим чинником у цьому контексті постає і проблема наявності серйозних прогалин, застарілих і практично недіючих норм законодавчої бази протидії злочинності та її профілактики.

Враховуючи надзвичайно гостру потребу оновлення, удосконалення, змін, розширення законодавчої бази профілактики злочинів, мінімізації негативних тенденцій злочинності, нейтралізації дії причин та умов скоєння злочинів, а також перекриття каналів, джерел, можливостей їх продукування, важливим напрямком діяльності з удосконалення відповідного механізму та практики його функціонування є теоретична розробка проблем формування сис-

теми загальносоціальних заходів, а також стратегії і тактики їх реалізації. В межах названого напрямку може бути сформульована мета даного дослідження – визначити місце загальносоціальних заходів у системі елементів механізму протидії злочинності, а також комплекс чинників, що обумовлюють його функціонування.

У сучасній кримінології проблемам розробки системи правових, організаційних та функціональних засад діяльності щодо протидії злочинності приділяється певна увага у роботах Г. А. Аванесова, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, І. М. Даньшина, О. М. Джужи, А. Е. Жалинського, А. П. Закалюка, В. С. Зеленецького, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, О. М. Литвака, В. В. Лунєєва та ін. Втім існує низка принципових моментів, які потребують спеціального дослідження.

Протидія злочинності як комплексна системна реакція суспільства на злочинні явища виступає в декількох взаємозалежних аспектах:

- як засіб соціального регулювання найбільш значимих суспільних відносин;
- як комплекс заходів правового, виховного, спеціально-кримінологічного характеру;
- як система різних рівнів запобігання і превенції злочинності, що лежить в основі діяльності різних суб'єктів.

Залежно від ієрархії причин та умов злочинності виділяють три основних рівні запобігання їй: загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний [1, с.179]. Співвідношення цих рівнів можна розглядати з позиції діалектичної філософії – як категорії загального, особливого та окремого.

Соціальний рівень або вектор діяльності акумулює зусилля держави та соціальних інститутів, спрямовані на вирішення протиріч у суспільстві, формування його моральних ідеалів, збереження ціннісних орієнтирів особистості, усунення соціальних негараздів. Ця діяльність здійснюється різними органами державної влади, громадськими об'єднаннями, установами та організаціями. Разом з тим, запобігання злочинності не є їх специфічною або професійною функцією.

Соціальне запобігання повинно розглядатись як стратегічний напрямок протидії злочинності в цілому, «досягнення справжньої соціальної справедливості в області розподілу матеріальних і духовних благ серед всіх членів суспільства, ліквідація всіх форм експлуатації, соціальної та економічної нерівності» [2, с. 28]. Так само й тактичні заходи повинні бути безпосередньо спрямовані на усунення факторів ризику певних видів злочинної поведінки.

Поділ запобіжних заходів на стратегічні й тактичні є виправданим у зв'язку з кількома обставинами. А. І. Долгова визначає стратегію як мистецтво боротьби зі злочинністю не тільки в ціло-

му, але і з окремими її видами, з урахуванням їх місця в загальній системі злочинності [3, с. 99]. Термін «стратегія», на думку В. М. Кудрявцева, є більше змістовним, у порівнянні з іншими термінами, тому що він припускає наявність загальної концепції, визначення не тільки найближчих, але й віддалених цілей і способів їхнього досягнення, тобто їх системний характер [4, с. 38]. В рамках діалектичної протилежності стратегії використовується поняття «тактика» як форма конкретизації стратегії в певних умовах місця і часу.

Основними напрямками загальносоціального запобігання злочинності будуть виступати три області: соціально-економічна, політико-правова й духовно-моральна [4, с. 294].

Системність і специфіка запобіжних заходів на соціальному рівні відносно окремих видів злочинів пов'язані з комплексними їх дослідженням. Превентивні заходи можуть бути адресовані різним групам населення й поділяються на первинні, вторинні й третинні.

Первинним заходам приділяється найменша увага. Це, так звані, наскрізні та індикативні дослідження. Наскрізні дослідження мають універсальний характер, наприклад, анкетування всіх школярів або дітей певного віку чи проведення таких досліджень за територіальною ознакою. Вони спрямовані на виявлення рівня насильства в цілому й виділення специфічних груп ризику. Індикативні дослідження повинні проводитися відносно осіб, які раніше вчиняли акти насильства, особливо з метою протиправного задоволення власних потреб.

Вторинні заходи – це виявлення специфічних груп осіб з негативними, девіантними формами поведінки, пов'язаними, в першу чергу, з порушеннями вольової сфери (так звані залежні розлади) і наданням їм психологічної допомоги. Доцільним є ведення спеціального обліку даної категорії осіб.

Третинні заходи соціальної профілактики – це надання всебічної допомоги жертвам злочинів, застосування заходів із ресоціалізації та реадaptaції, психологічний супровід таких осіб паралельно із наданням правової та медичної допомоги. У більшості західних країн діють численні програми допомоги жертвам насильства, вони організуються на рівні неурядових організацій, що мають матеріальну, юридичну і медичну підтримку з боку держави.

Проблема протидії злочинності є комплексною за структурою і включає біологічні, соціальні, психологічні та економічні фактори, що її обумовлюють. Отже, і запобіжні заходи повинні носити системний характер. Комплекс заходів із запобігання насильства повинен бути спрямований на вирішення таких завдань:

– визначення індивідуальних чинників ризику й ужиття заходів, що змінюють поведінку особи;

- вплив на міжособистісні відносини й створення здорової обстановки в родині;
- спостереження за громадськими місцями, навчальними закладами з метою оптимізації їх діяльності у визначених межах;
- боротьба з гендерною нерівністю й шкідливими звичаями;
- звернення до культурних цінностей і впровадження їх у масову свідомість і масову культуру;
- формування моральних стандартів поведінки, пропаганда здорового способу життя, розвиток системи цінностей, спрямованих на нейтралізацію різних девіантних форм поведінки, неприпустимість утвердження міфу їхньої привабливості та новизни, особливо стосовно молоді. Саме на цьому рівні має бути порушено питання про вплив ЗМІ на пропаганду насильства, жорстокості, ненормальних форм поведінки;
- створення цивілізованої, соціально орієнтованої моделі контролю над супутніми (фоновими) явищами, що супроводжують злочинність.

Загальносоціальний вектор запобігання злочинності повинен ґрунтуватися на наукових дослідженнях чинників ризику. Одним з таких чинників, як відомо, виступає агресивна поведінка у різних її формах та проявах. Відповідно першочерговим завданням соціального запобігання стають проблеми виховання, перевиховання, формування особистості, забезпечення психологічної підтримки та допомоги у кризових ситуаціях.

Іншим важливим аспектом загальносоціального запобігання злочинності виступають розробка та впровадження наукових програм з вивчення чинників ризику відносно поведінки, що відхиляється від норми. Вивчення специфіки чинників злочинної поведінки виступає проміжною ланкою між теоретичним кримінологічним вивченням злочинності й практичною організацією протидії, тобто безпосередньою реалізацією теоретичних положень.

Злочинність і детермінуючі її чинники є складним явищем, яке хвилювало, хвилює і, вочевидь, хвилюватиме людство і в майбутньому. Відомо, що злочинність – це результат дії безлічі обставин, чинників та причин, які знаходяться в неоднаковому співвідношенні між собою. Для дослідження повноти середовища реалізації зовнішніх функцій останніх, як нам видається, необхідно встановити якомога більше обставин, причинно-наслідкових зв'язків, встановити співвідношення тих або інших чинників та умов, що впливають на основний об'єкт реалізації системи протидії злочинності, які, власне, покликані визначати конфігурацію механізму здійснення базової діяльності в цьому напрямку.

Зазвичай під причинністю розуміють «генетичний зв'язок між окремими станами видів і форм матерії в процесах її руху і розвитку» [5, с. 12]. Це значить, що причинність є першоосновою на-

слідку і має завжди об'єктивний характер. Іншими словами, немає явищ, які не мали б причин. Водночас слід зауважити, що причинність завжди знаходиться у взаємодії або в ній присутні різні форми інших зв'язків. Н. Ф. Кузнєцова виділяє 32 види таких зв'язків. Отже, коли йдеться про такі складні явища, як злочинність, необхідно виходити з множинності причин, визначаючи серед них основні й другорядні, об'єктивні та суб'єктивні, постійні й тимчасові і т. д. Тут доречно пригадати міркування А. І. Долгової, яка стверджує, що «не існує певної загальної, головної причини, яка вичерпно пояснює походження злочинності в конкретних умовах й у всій її різноманітності» [3, с. 180].

Причини злочинності завжди пов'язані з умовами. Співвідношення причин та умов має відносний характер, тобто в різних випадках одне і те ж явище може виступати або причиною, або наслідком. В кримінології, теорії управління та інших науках широко використовується термін «чинник», під яким розуміють рушійну силу певного процесу, що визначає (детермінує) його характер або окремі риси. Іншими словами, тут як загальний знаменник виступає одна ознака чи група ознак, що мають єдину або близьку природу походження й характер впливу.

Якнайповнішу й багатопланову сутнісну характеристику чинників злочинності на сьогоднішній день в кримінології дав К. К. Горяінов. Зокрема, на його думку, чинником можна вважати причину й умову (необхідне і супутнє), а також явища, які перебувають у функціональному зв'язку і т. і. Чинник слід розуміти, як певну властивість соціальних процесів і явищ, їх взаємообумовлених поєднань, які виступають рушієм бути двигуном змінною категорією у формуванні та змінах стану кримінологічної обстановки [6, с. 24].

Поняття чинник, як і теорія чинників, додатково вказує, що злочинність, як і власне середовище, в якому здійснюють діяльність з протидії злочинності і де функціонує відповідний механізм, не можна розглядати одновимірно. В. А. Грохольський розуміє середовище як зовнішню стосовно до системи сферу, тобто сукупність об'єктів, що не входять у функціонуючу систему, але тією чи іншою мірою впливають на неї [7, с. 211].

Зазвичай, кримінологічна наука виділяє такі чинники середовища: демографічні, економічні, соціальні й соціально-психологічні (ослаблення традиційних форм соціального контролю за окремою особою у зв'язку з урбанізацією, акселерацією, алкоголізацією і наркотизацією населення), організаційно-правові (ухвалення законів, що передбачають посилення кримінальної відповідальності за вчинення тяжких злочинів, ухвалення актів про амністію, практика помидування і т. і.) [8, с. 33–34].

За рівнем впливу на відповідні об'єкти виділяють такі групи чинників: чинники, що характеризують частину зовнішнього середовища, складають об'єкт безпосереднього впливу; чинники, що характеризують елементи зовнішнього середовища, які не входять в об'єкт безпосереднього впливу, але певним чином (прямо або непрямо) впливають на нього [9, с. 83].

Чинники можна також класифікувати виходячи з критерію їх стійкості. Зокрема, чинники стабільні (географічні, кліматичні, ті, що відбивають особливості структури економіки міста, району і т. д.) і мінливі (рівень розвитку економіки, політичні, кримінологічні і демографічні явища).

Кожна класифікація має свою цільову орієнтацію, певні загальні ознаки й логічно виважену характеристику. Головне в побудові класифікації, як нам видається, – суворе дотримання принципів системності у визначенні чинників, наукової коректності й послідовності.

Наведені класифікації чинників, що продукують злочинність, не є вичерпними, що цілком закономірно, бо процес пізнання, як і, власне, середовище, і його чинники, знаходяться в постійному русі. Їх вплив на злочинність не завжди буває однаковим. Але, якщо зафіксувати певний стан і заміряти його в статистиці, це дозволить побудувати приbliżну модель впливу основних чинників на функціонування механізму протидії злочинності.

Перше, на що слід звернути увагу, – вказані чинники, що детермінують діяльність у сфері протидії злочинності, діють по-різному. Вони можуть сприяти успішному вирішенню завдань або перешкоджати цьому незалежно від того, зовнішні це чинники або внутрішні.

Друге, що вимагає уваги, це те, що загальними умовами ефективного функціонування механізму протидії злочинності є: усунення наслідків економічної кризи; стабілізація політичної сфери; формування позитивної соціальної ідеології; формування загальнодержавної системи заходів з протидії злочинності й подальше вдосконалення як згаданої діяльності в цілому, так і окремих її напрямів, особливо правоохоронної діяльності.

Третім, важливим моментом є те, що основу системи впливу на чинники й умови злочинності повинен складати комплекс заходів правового, правоохоронного, економічного, організаційного, політичного, соціального, культурного, ідеологічного та інформаційного характеру. Відзначимо, що в якості окремої складової частини системи цих заходів слід розглядати способи забезпечення ефективного функціонування механізму протидії злочинності.

Список літератури: Кримінологія / Под ред. В. Н. Бурлакова и Н. М. Кропачева. – СПб., 2002. 2. Доклад VII Конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. – Милан, 1985. 3. Кримінологія. Учебник для вузов / Под общей редакцией проф. А. И. Долговой. – М., 1999. 4. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы

с преступностью / 2-е изд. испр. и доп. – М., 2005. 5. Ярмиш Н. М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – Х., 2003. 6. Горяинов К. К. Криминологическая обстановка (методологические аспекты). – М., 1991. 7. Грохольський В. Л. Організаційно-правові засади управління спеціальними підрозділами МВС України по боротьбі з організованою злочинністю: Монографія. – Х., 2003. 8. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: Монография. – Х., 2003. 9. Аврутин Ю. Е., Зубов И. Н. Органы внутренних дел в государственном механизме Российской Федерации (государственно-правовые и социальные вопросы функционирования и перспектив развития): Монография. – СПб., 1998.

Надійшла до редакції 22.05.08

О. М. Храмцов

ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО В ОКРЕМИХ СКЛАДАХ ЗЛОЧИНІВ (ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ)

Психічне насильство є самостійним способом вчинення злочинів. У свою чергу, воно має безліч проявів, які характеризують суспільно небезпечне діяння та його наслідки. Окремі з цих проявів неоднозначно трактуються теорією та практикою застосування кримінального права. Одними з таких категорій є: «напад», «тероризування», «психічні страждання» (вони характеризують злочини, що передбачені ст.ст. 126, 127, 187, 257 та іншими). Ця проблема розглядалася такими вченими, як М. І. Мельник, М. І. Хавронюк, В. В. Іванова, В. О. Владимиров та іншими. Але разом з тим немає єдності думок стосовно співвідношення понять «напад» та «психічне насильство»; термін «тероризування», який застосовується в окремих складах злочинів, не містить взагалі ознак дій, які відносяться до терористичних; неоднозначним є в науці кримінального права поняття «психічні страждання» як суспільно небезпечні наслідки злочину. Метою даної роботи є визначення ознак цих кримінально-правових категорій, внесення з урахуванням цього змін у відповідні кримінально-правові норми.

В теорії кримінального права не вироблено єдиного поняття такого суспільно небезпечного діяння, як «напад». Воно характеризує об'єктивну сторону таких злочинів, як розбій (ст. 187 КК), бандитизм (ст. 257 КК), напад на службові та житлові приміщення осіб, які мають міжнародний захист (ч. 1 ст. 444 КК). Слід погодитися з тією позицією, що в науці здійснюється змішування понять «напад» та «насильство». І це не випадково. Угледіти якунебудь різницю між цими поняттями, з точки зору їх юридичної значущості, практично неможливо [1, с. 14]. «Під нападом розуміються як раптові для потерпілого агресивні (відкриті або приховані) дії винного, які поєднані з насильством або погрозою заподіяння насильства, так і вчинення дій, які створюють обстановку небезпечного стану, що пов'язані із застосуванням насильства або коли має місце реальна загроза застосування такого насильства